

АКАДЕМИК МИХАЙЛО ПОПРУЖЕНКО (1866–1944) И НЕГОВИТЕ ПРИНОСИ ЗА БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИЯ

Никола Караиванов

Главен асистент, Департамент за информация и усъвършенстване
на учители към Софийския университет „Св. Климент Охридски“,
1619 София, България, e-mail: karaivanov_n.b@abv.bg

Академик Михайло Попруженко е етнически украинец, един от изтъкнатите българисти, дал значителни приноси за изучаването проблемите на средновековната българска история. Научно-преподавателският живот на акад. Михайло Попруженко е разделен по години само между два университета: Одеския (28 години, 1891–1919) и Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (21 години, 1920–1941). В статията се разглеждат изключително задълбочените и актуални и днес научни приноси за историята на Българското средновековие на украинския учен през целия негов творчески живот в Одеса и в София. В края на живота си акад. Попруженко се заема с изследването на огромна като значение и обем тема, посветена на Патриарх Евтимий Търновски, неговото време и провежданата от него езикова реформа. Много видни български учени историци са негови студенти и докторанти, но най-важното е, че голяма част от научните трудове на акад. Михайло Попруженко и днес не са загубили своята научна стойност и актуалност.

Ключови думи: акад. Попруженко, научни приноси, българска средновековна история.

ACADEMICIAN MIHAILO POPRUZHENKO (1866–1944) AND HIS CONTRIBUTIONS TO THE BULGARIAN MEDIEVAL HISTORY

Nikola Karaivanov

Chief Assistant, Department of Information and Teacher Training at Sofia University
„St. Kliment Ohridski“, 1619 Sofia, Bulgaria, e-mail: karaivanov_n.b@abv.bg

Academician Mikhail Popruzenko is an ethnic Ukrainian, one of the prominent Bulgarians, who made significant contributions to the study of the problems of medieval Bulgarian history. The scientific and teaching life of Acad. Mikhail Popruzenko is divided by years only between two universities: Odessa University (28 years, 1891–1919) and Sofia University “St. Kliment Ohridski” (21 years, 1920–1941). The academic article examines extremely in-depth and current scientific contributions to the history of the Bulgarian Middle Ages of the Ukrainian scientist throughout his creative life in Odessa and Sofia. At the end of his life, Acad. Popruzenko began to study a huge topic in terms of significance and volume, dedicated to Patriarch Evtimii Tarnovski, his time and the language reform he was carrying out. Many prominent Bulgarian historians are his students and doctoral students, but the most important thing is that most of the scientific works of Acad. Mihailo Popruzenko still have not lost their scientific value and relevance.

Keywords: Acad. Popruzenko, scientific contributions, Bulgarian medieval history.

Навършват се 155 години от рождението (25 юли 1866 г.) на Михайло Попруженко – един от изтъкнатите българисти, дал значителни приноси за изучаването проблемите на старобългаристиката, Българското възраждане, за значението на гр. Одеса като средище на българите през XIX в., за изучаване делото на български, руски и украински учени и културни дейци. През целия си научен и преподавателски път от 1891 до смъртта си през

1944 г. той е преподавател само в два университета: Новорусийския университет в Одеса от 1888 до 1919 г. и в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ от 1920 до 1941 г., когато се пенсионира като професор в университета. По отношение на българската историческа наука проф. Попруженко работи в продължение на десетилетия в три направления: 1. Българско средновековие; 2. Българско възраждане и 3. Значение на гр. Одеса за българската история. Нашата статия ще се ограничи само в приносите, които има проф. Попруженко в първото направление: Българското средновековие.

Михайло Георгиевич Попруженко е етнически украинец, роден на 25 юли 1866 г. в гр. Одеса. Баща му – протойерей Георгий Попруженко, има солидно богословско образование и е преподавател в Одеската Херсонска семинария. Михайло завършва Ришельовския лицей в родния си град през 1884 г. и веднага е приет за студент в Историко-филологическия факултет на Новорусийския университет, специалност „Славянска филология“. Още при откриването на Новорусийския университет през 1865 г. водещ преподавател в славянската филология е видния учен проф. Виктор Григорович, който през 1876 г. е заместен от проф. Александър Кочубинский, преподавател на Попруженко. И друг бележит професор – Фьодор Успенский, от Катедрата по обща история с големи научни интереси към историята на славянските народи, оказва силно влияние върху възгледите на младия студент (Арюпина 1976, 130).

Още като студент Михайло Попруженко проявява своите способности за научна работа със студията „Географическите названия у Гомера/Географски названия у Омир“, за която е удостоен със златен медал. Благодарение на своя баща, Михайло Попруженко установява връзки с българи, които се учат в Одеската семинария, и от тях се заражда интересът му към българската история и култура. Той се свързва също и с преподавателя от Харковския университет проф. Марин Дринов, който го ориентира в проблемите и създава у младия Попруженко траен научен интерес към старобългаристиката.

През 1888 г. Михайло Попруженко завършва Новорусийския университет и остава преподавател в него. Една от ранните му научни работи „Чтение Мариинското Четвероевангелия/Четене на Мариинското четвроевангелие“ под заглавие „Прошлое глаголицы/Миналото на глаголицата“ е публикувана във „Филологически записки/Филологически бележки“ през 1891 г. Попруженко се хабилитира за приват-доцент в Новорусийския университет през 1891 г., като чете лекции по няколко дисциплини: „Увод в славянознанието“, „История на славянските народи и литератури“, „Църковнославянски език“. Курсът по българска литература обхваща произведения от времето на св. св. Кирил и Методий до Христо Ботев и Иван Вазов.

Доц. Михайло Попруженко започва да работи върху магистърска дисертация за българския книжовник от XV в. Константин Костенечки. През март 1894 г. той защитава магистърска дисертация на тема: „Из истории литературной деятельности в Сербии XV века. „Книга царств“ в собрании рукописей библиотеки Императорского Новороссийского университета/Из историята на литературната дейност в Сърбия през XV в. „Книга на царствата“ в ръкописната сбирка на библиотеката на Императорския Новорусийски университет“. Материалът към дисертацията – „Книга царств/Книга на царствата“ е един от най-ценните ръкописи в Университетската библиотека на Одеса. Доц. Попруженко изтъква, че този литературен паметник е преведен през 1416 г. и дава своите исторически бележки за културното развитие на Сърбия през XV в., като описва литературната дейност на българския книжовник Константин Костенечки. Авторът разглежда правилата на правописа в сказанията на Костенечки, прави сравнителен анализ с правописа на „Книга на царствата“ и стига до извода, че тя се отнася към най-забележителните паметници от школата на сръбските ресавски преписвачи. Освен това в дисертацията си Попруженко утвърждава, че автор на превода на „Книга на царствата“ е Константин Костенечки. Дисертацията получава редица положителни рецензии в периодичния печат (Станчев 1993, 64).

Един от най-забележителните научни приноси на доц. Михайло Попруженко е неговото изследване на „Синодика на цар Борил“ по известния в науката Палаузов препис, който се съхранява в Народната библиотека в София. Първоначално през 1897 г. Попруженко публикува текста на паметника. Но ученият не се спира дотук и продължава да работи върху ръкописа и през 1899 г. публикува пълното свое изследване на този паметник в отделна книга. Изданието е знаково и има голямо значение за по-нататъшното изучава-

не на българската история (Лаптева 1988, 248). Тази книга доц. Попруженко представя като докторска дисертация по славянска филология и е защитена през същата 1899 г. в Харковския университет. Тук той получава голяма помощ от проф. Марин Дринов, в чието лична библиотека има и друг препис на „Синодик на цар Борил“ – тъй нареченият Дринов препис. При своето изследване доц. Михайло Попруженко съпоставя Палаузовия препис с Дриновия и това способства книгата му да стане значителен труд в областта на българската средновековна история (Арюпина 1976, 131).

Като обсъжда дисертационния труд на доц. Попруженко „Синодик на цар Борил“ (Одеса, 1899), проф. Васил Златарски пише: „Книгата на Попруженко ни дава пълно и всестранно изследване на този паметник. Заслугата на Попруженко в това отношение е много голяма, защото в неговото издание имаме „Синодикът...“ не само в пълен вид, но авторът значително ни облекчи и в изучаването на текста“ (Златарски 1899, 269). Видно е, че докторската дисертация на Попруженко е важен труд по българска история и история на българската литература, който хвърля светлина при изучаването на вътрешното положение в средновековна България през XIII и XIV в. Изследвайки текста на „Синодика...“ в литературно-историческо отношение, авторът привежда историята на изучаването на книжовния паметник, прави описание на ръкописа, определя времето на неговото написване и самия текст. В това изследване доц. Попруженко поставя и редица научни проблеми: за езика на паметника, за начина на превода от гръцки към славянски език и т.н.

Определен интерес предизвиква изследването на „Синодика...“ като източник на знания на живота в средновековна България и за изучаване на богомилското движение. Доц. Михайло Попруженко доказва връзката на богомилите с иконоборството и ги разглежда не само като религиозна, но и като социално-политическа секта. Учението на богомилите, освен нравственото си съдържание, включва в себе си и елементи на протеста срещу властта, затова цар Борил свиква събор срещу богомилите и „Синодикът...“ е неговият документ. Като източник за изучаване на богомилството „Синодикът...“, по мнението на доц. Попруженко, е на по-високо ниво, отколкото „Паноплията“ на Зигивин и „Словото...“ на Презвитер Козма. Последният представя богомилството като мрачна секта, но авторът разглежда богомилството като рационалистична секта, която изиграва голяма роля за интелектуалното развитие не само на България и Византия, но и на средновековна Европа (Станчев 1993, 65).

Много усилия и труд полага доц. Михайло Попруженко за изучаването на българската история. През лятото на 1899 г. той работи в България, като участва в работата на Комисията по изучаването на археологическите паметници на Североизточна България при Руския археологически институт в Цариград.

През 1908 г. Михайло Попруженко се хабилитира за професор в Историко-филологическия факултет на Новорусийския университет. Трябва да посочим две научни книги на проф. Попруженко с българска тематика, публикувани в Русия: „Материали для библиографии по Кирилло-Методиевскому вопросу/Материали за библиография по Кирило-Методиевския въпрос“ (Москва, 1902) и „Св. Козмы Пресвитера слово на еретики и поучение от божественных книг/Слово на св. Козма Презвитер срещу еретиците и поучение от божествените книги“ (Москва, 1907). Неговата дейност не се ограничава само с научно-преподавателската работа. Много години той е член и секретар на Одеското дружество за история и древности, от 1896 г. до напускането на Одеса през 1919 г. проф. Попруженко е директор на Одеската градска публична библиотека.

Спасявайки се от хаоса и насилията на болшевишката революция през 1919 г., проф. Попруженко напуска завинаги Одеса и живее отначало в Скопие, а през 1920 г. се преселва в София, където веднага е приет за преподавател по руска литература в Катедрата по славянска филология на Историко-филологическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. В София той продължава задълбочено да проучва историята на Българското средновековие. (Алманах СУ, 1929, 153). На проф. Михайло Попруженко е присъдено научното звание „академик“ от Българската академия на науките през 1941 г. Той загива, когато работи в кабинета си по време на бомбардировка на англо-американската авиация над българската столица на 30 март 1944 г. Погребан е в София (Станчев 1993, 68).

Като филолог и историк една от основните тематични насочености на многогодишните научни разработки на акад. Михайло Попруженко са посветени на проучване живота

и делото на св. св. Кирил и Методий и на продълженото дело от техните ученици. В редица свои книги и публикации акад. Мийхайло Попруженко определя Кирило-Методиевската проблематика за основополагаща в славянската филология, „...сбор от въпроси, които се отнасят не само до личното дело на двамата братя славянски просветители, но и до културния живот на целокупното славянство изобщо“ (Илински 1934, III). В обема на това понятие според него се включват „...език, писмо, книжнина и книжовни паметници, просветители и религиозен живот, национален подем и съзнание за единство на всички славянски народи, без оглед на религиозната принадлежност и на социалните условия, на политическия и културен живот, сетне – влияние върху околните народи и разни други неща, които в едно или друго отношение стоят във връзка с тях“ (Илински 1934, III). Акад. Попруженко анализира хипотезите за създаването на глаголицата и за нейната същност, като поддържа мнението, че тя е най-старата славянска азбука и неин създател е св. Кирил, проследява нейното възникване и очертава кръга на глаголическите паметници. Той е категоричен привърженик на тезата за българския произход на Кирило-Методиевския език, изказана най-напред от проф. Ватрослав Ягич (1838–1923 г.). Тази научна позиция на проф. Ягич, акад. Михайло Попруженко и други видни слависти превръща българознанието в една от основните дисциплини на общото славянознание. С тази своя позиция акад. Попруженко влиза в директен научен спор с разпространеното от някои украински историци схващане, че езикът на св. св. Кирил и Методий е взиман от староукраински текстове, когато двамата братя са изпратени с мисия при хазарите. С каква писменост са написани тези текстове никой не може да каже, защото нито един такъв текст не е достигнал до наши дни и не е известен на науката. Най-виден представител на това измислено „научно“ схващане по онова време е украинският учен проф. Иван Огиенко (Станчев 1993, 66).

Акад. Михайло Попруженко е един от авторите на Кирило-Методиевските библиографии. Идеите си за създаване на подобни справочници той излага още в началото на научната си дейност: „Заметки по Кирилло-Методиевскому вопросу/Бележки по Кирило-Методиевския въпрос“ (1892), „Материали для библиографии по Кирилло-Методиевскому вопросу/Материали за библиография по Кирило-Методиевския въпрос“ (1902) и други. Заедно с проф. Стоян Романски акад. Попруженко е инициатор за издаването на библиография за двамата славянски първоучители в България през 1934 г. и системно работи върху нейното продължение, излязло през 1942 г. В тази книга, която в основни линии следва труда на проф. Илинский, са събрани от акад. Попруженко 878 библиографски единици, част от които са анотирани. Данните се отличават с голяма точност, като в някои случаи допълват и поправят сведенията от библиографията на проф. Илинский. Също в „Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирил и Методий“ (София, 1935) акад. Попруженко включва не само библиография, посветена на славянските апостоли и първоучители, но и подробни анотации, и други сведения във връзка със систематизирането на тази информация. Той периодично прави обзори на нови книги и статии с Кирило-Методиевска проблематика, като оценките му винаги отразяват собствено гледище, изказва мнението си по важни трудове и издания на учени като Петър Лавров, Александър Теодоров-Балан, Иван Огиенко, Иван Гошев (Попруженко 2003, 217).

Акад. Михайло Попруженко е член на Кирило-Методиевската комисия при Българската академия на науките, един от инициаторите и съосновател на международната Комисия за издаване на изворите за живота и дейността на Кирил и Методий при Българската академия на науките. Заедно с проф. Стоян Романски очертава стратегията на Комисията и съставя „Репертоар за кирилските извори за живота и дейността на Кирил и Методий“ (1935), а в Комисията работи върху събирането на преписите от Пространното житие на св. Кирил. Акад. Попруженко ратува за пълно издание на изворите за живота и дейността на св. св. Кирил и Методий, изследва и Кирило-Методиевските традиции сред другите славянски и неславянски народи като руси, хървати, албанци и други. Той смята, че св. св. Кирил и Методий са допринесли за християнизацията на населението в Херсон по време на своята хазарска мисия. В статията си „България и Киевска Рус“, публикувана в сп. „Родина“ през 1939 г., допуска, че още преди смъртта на св. Методий през 885 г. християнството се разпространява в Киевска Русия и че проповедите на славянските апостоли достигат до Западните Карпати (Попруженко 2003, 217).

Други приноси на акад. Михайло Попруженко за делото на славянските първоапостоли са книгите „Прошлое глаголицы/Миналото на глаголицата“, (1891), „Заметки по Кирило-Методиевскому вопросу/Бележки по Кирило-Методиевския въпрос“ (Одеса, 1892), „Равноапостолите Св. св. Кирил и Методий“ (София, 1936), „Към въпроса за ролята на славянството в световната история“ (София, 1920), както и изследванията на отношенията между славяните и византийската империя в културно-политически план в специалната студия „Славяне и Византия/Славяните и Византия“ (1916).

Издадените книги на акад. Михайло Попруженко „Синодик на цар Борил“ (София, 1928) (Попруженко 1928) и „Козма Презвитер, български писател от X век“ (София, 1936) не са изгубили своята научна актуалност и днес. Тези издания са изработени въз основа на щателно издирени и анализирани преписи и на нови материали от византийски извори. За пръв път е напечатано включеното в „Синодика...“ славословие за светите Седмочисленици – св. св. Кирил и Методий и техните петима ученици. Изданието има коментар и обширно филологическо изследване (Попруженко 2003, 217).

Акад. Попруженко пише: „Богомилството, бидейки сериозен фактор за духовния живот на народа, давало основния тон на литературата, пораждайки в нея интерес към религиозните сюжети, апокрифите, усвоени или наоноваведени от еретиците...“ (Попруженко 1928, 139). И по-нататък украинският учен споделя: „България рано е влязла в културния живот на балканските славяни, като бързо и енергично е заявила за себе си като страна, която може да даде достатъчно доказателства за самостоятелно духовно творчество, тъй като писателите ѝ много скоро започват да съдействат за развитието и укрепването на славянската писменост“ (Попруженко 1928, 139).

В началото на 40-те години на XIX в., когато Виктор Григорович се готви да пътува по българските земи, той преписва в Москва единственото запазено произведение на старобългарския писател Презвитер Козма „Беседа против новопоявилата се богомилска ерест“, което е притежание на проф. Николай Погодин. Този препис след смъртта на Григорович е предаден на Одеската научна библиотека и акад. Михайло Попруженко публикува това произведение на старобългарската литература през 1907 г., а след това, както посочихме, и през 1936 г. (Григораш 2007, 64).

В книгата „Козма Презвитер, български писател от X век“ е разгърнато обстойно историко-филологическо проучване, в което аргументирано се доказва, че старобългарският писател е живял през X в., по времето на цар Петър (927–969). Акад. Попруженко смята, че в книгата за Презвитер Козма са обединени две самостоятелни творби: полемичното съдържание против еретиците и поучително слово. Според украинския учен те са възникнали независимо една от друга и са слети от по-късни преписвачи на „Беседа против богомилите“. „Беседата“ е разглеждана от автора на широк фон, като той привежда съпоставки с най-ранната славянска книжовна традиция (например с „Житие Кирилово“ и „Житие Методиево“), за част от която се смята и това произведение. Акад. Михайло Попруженко поставя в книгата си и проблема за новия превод на богослужебните книги по времето на цар Симеон Велики (управлявал 893–927 г.), за тъй наречената Симеонова редакция, като се дава изчерпателна характеристика на „Златния век на българската култура“ и на преводната литература по това време – богословско-тълкувателна, историческа, поучителна, житийна. За тази книга проф. Стефан Младенов в своята рецензия заключава: „Великолепната книга на проф. М. Попруженко ще бъде посрещната с най-голяма радост от всички слависти и българисти. За нея той заслужава искрена и дълбока благодарност“ (Младенов 1937, 508)

Украинският учен многократно подчертава огромното значение на 24 май – Празника на св. св. Кирил и Методий, за българите и за обединяващата му роля за славянските народи в брошурите „Слава Кириллу и Мефодию/Слава на Кирил и Методий“ (София, 1921), „Равноапостолите Кирил и Методий“ (1936), в уводната статия по случай Деня на славянските първоучители във в. „Русь“ (София, 1923), в „Подвигът на светите братя Кирил и Методий“ (юбилеен вестник, 1937) и др. В края на живота си акад. Попруженко се заема с изследването на една огромна като значение и обем тема, посветена на Патриарх Евтимий Търновски, неговото време и провежданата от него езикова реформа (Попруженко 2003, 218).

Години след смъртта на акад. Михайло Попруженко неговата дъщеря Анна Михайловна предава на съхранение в Архива на Българската академия на науките, Института по история, архива на акад. Попруженко, който и днес се съхранява там. Този архив на академик не е комплектуван цялостно, защото някои ръкописи са изнесени в Съветския съюз след 1944 г. и не се знае къде се намират. Поради това можем да кажем, че не всички работи на учения в ръкопис са ни известни (Русева 1993, 32). В споменатия архив се съхранява ръкопис от 240 машинописни страници, озаглавен „История на България“, том I. Съдържанието на тази история обхваща времето на средновековна България – от нейното създаване през 680 г. до падането на българския народ през 1396 г. окончателно под турско робство. Тази история на акад. Попруженко съдържа седем глави, след всяка от които има библиография и бележки (Любенова 1997, 254).

Научно-преподавателският живот на акад. Михайло Попруженко е разделен между Новорусийския университет в Одеса (28 години) и Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (21 години). В първия етап от живота си той издава фундаментални трудове, които му създадоха международна известност. Във втория, софийския период акад. Попруженко продължава своите научни изследвания, преработвайки и издавайки основните си трудове, развивайки своите научни хипотези и участвайки заедно с български колеги в нови трудове от библиографски характер (Гергова 2004, 356). В България, която става негова втора родина, той получава признание за своите научни приноси в областта на Българското средновековие и Възраждане. През 1938 г. на проф. Михайло Попруженко е присъдена почетната научна степен „доктор хонорис кауза“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, а също и най-високото научно звание – „академик“, на Българската академия на науките, което получава през 1941 г. (Тодорова 2013, 68). Много видни български учени са студенти на акад. Михайло Попруженко. Най-важното обаче е, че голяма част от неговите научни трудове и днес не са загубили своята научна стойност и актуалност.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Almanah na SU 1929. Almanah na Sofiyskia universitet 1888–1928 [Almanac of Sofia University 1888–1928]. Sofia. (In Bulgarian).
- Алманах на СУ, 1929. Алманах на Софийския университет 1888–1928. София.
- Aryupina L. 1976. Mihayl Georgievich Popruzhenko: odesskiy period deyatelnosti [Mikhail Georgievich Popruzhenko: Odessa period of activity]. *Bibliograficheskiy slovar*. Tom I. Minsk. (In Russian).
- Арюпина, Л. 1976. Михайл Георгиевич Попруженко: одесский период деятельности. *Библиографический словарь*. Том I. Минск.
- Gergova A. 2004. Balgarska kniga. Entsiklopedia [Bulgarian book. Encyclopedia]. Sofia. (In Bulgarian).
- Гергова, А. 2004. Българска книга. Енциклопедия. София.
- Grigorash N. 2007. Ukrainskata literaturivedska balgaristika ot XIX i sredata na XX vek: lichnosti i shkoli [Ukrainian literary Bulgarian studies from the 19th and the middle of the 20th century: personalities and schools]. Veliko Tarnovo. (In Bulgarian)
- Григораш, Н. 2007. Украинската литературоведска българистика от XIX и средата на XX век: личности и школи. Велико Търново.
- Zlatarski V. 1899. Sinodikat na tsar Boril. Retsenzia [The Synod of Tsar Boril. Review]. *Balgarski pregled*. Kn. 9–10. Sofia. (In Bulgarian).
- Златарски, В. 1899. Синодикът на цар Борил. Рецензия. *Български преглед*, кн. 9–10, София.
- Iliniski G. 1934. Predgovor kam knigata na Mihaylo Popruzhenko: „Opyt sistematicheskoy Kirillo-Mefodyievskoy bibliografii“ [Preface to the book by Mikhail Popruzhenko: “The experience of a systematic Cyril and Methodius bibliography”]. Sofia. (In Russian).
- Илински, Г. 1934. Предговор към книгата на Михайло Попруженко: „Опыт систематической Кирилло-Мефодьевской библиографии“. София.
- Lapteva P. 1988. Lapteva, P. Izuchenie istorii slavyan [Study of the history of the Slavs.]. *Slavyanovedenie v dorevolutsionnoy Rossii*. Moskva, 1988. (In Russian).
- Лаптева, П. 1988. Изучение истории славян. *Славяноведение в дореволюционной России*. Москва.
- Lyubenova L. 1997. Lyubenova, Lizbet. Nepublikovanata „Istoria na Bulgaria“ ot Mihaylo Popruzhenko (1866–1944) [The unpublished «History of Bulgaria» by Mihailo Popruzhenko (1866–1944)]. *Rodina*, kn. 1–2. Sofia. (In Bulgarian).

Любенова, Л. 1997. Непубликуваната „История на България“ от Михайло Попруженко (1866–1944). *Родина*, кн. 1–2, София.

Mladenov S. 1937. Kritika i otzivi. Mihaylo Popruzhenko. „Kozma Prezviter, balgarski pisatel H vek“ [Criticism and reviews. Mikhail Popruzhenko. “*Kozma Presbyter, Bulgarian writer of the 10th century*”]. *Uchilishten pregled*, кн. 4. Sofia. (In Bulgarian).

Младенов, С. 1937. Критика и отзиви. Михайло Попруженко. „Козма Презвитер, български писател Х век“. *Училищен преглед*, кн. 4, София.

Popruzhenko M. 1928. Sinodik tsarya Borila [Synod of Tsar Boril]. Sofia. (In Russian).

Попруженко, М. 1928. Синодик царя Борила. София.

Popruzhenko M. 2003. Popruzhenko, Mihail. Kirilo-Menodieva entsiklopedia. [Popruzhenko, Mikhail. Cyril and Methodius Encyclopedia]. Том III. Sofia. (In Bulgarian).

Попруженко, М. 2003. Кирило-Методиева енциклопедия. Том III. София.

Ruseva A. 1993. Dokumenti bez grif „Strogo sekretno“ izdatat darzhavni tayni [Documents without the stamp “Top Secret” reveal state secrets.] *Standart*, br. 442, 24.11.1993. (In Bulgarian).

Русева, А. 1993. Документи без гриф „Строго секретно“ издават държавни тайни. *Стандарт*, бр. 442, 24.11.1993.

Stanchev M. 1993. Ukrainskite izsledvania varhu problemite na balgarskata kultura [Ukrainian research on the problems of Bulgarian culture]. *Balkanistichen forum*. Кн. 1, Sofia. (In Bulgarian).

Станчев, М. 1993. Украински изследвания върху проблемите на българската култура. *Балканистичен форум*, кн. 1, София.

Todorova Ts. 2013. Pochetnite doktori na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“ (1888–1939) [Honorary doctors of Sofia University “St. Kliment Ohridski” (1888–1939)]. Sofia. (In Bulgarian).

Тодорова, Ц. 2013. Почетните доктори на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1888–1939). София.

Дата на подаване на статията в редакцията – 18 април 2021 г.